

УДК 316.422, 316.4.063.22, 304.3

Форми трудової поведінки селян: результати соціологічного дослідження сільського способу життя

Н.Ю. ЛІНЦОВА

Інститут соціології Національної академії наук України, м.Київ, Україна,
E-mail: nadya.lintsova@gmail.com

Авторське резюме

В статті розглянуто вплив реформи АПК України на сільський спосіб життя. На матеріалах соціологічного дослідження сільського способу життя описані наявні форми трудової поведінки селян: фермерство, особисте селянське господарство, робота за наймом, збиральництво, сезонні сільськогосподарські роботи.

В новітньому українському соціологічному дискурсі сільська повсякденність майже не досліджена, не проводяться комплексні і спеціалізовані дослідження села, відсутні емпіричні дані про спосіб і стиль життя сучасних селян.

У січні-лютому 2014 року було проведено 15 фокус-групових дискусій, які розкрили реальні практики адаптації селян до соціокультурного економічного простору. Питання зайнятості селян є достатньо складними і суперечливими для вивчення, тому в проведеному дослідженні ми поєднували дані офіційних статистик з оцінками самих селян, бесідами з експертами і «оцінкою зсередини» під час фокус-групових дискусій. Додатковими емпіричними джерелами власне соціологічної інформації щодо особливостей життя мешканців сіл виступили: двадцятирічний моніторинг українського суспільства Інституту соціології Академії наук України та дані вибіркового обстеження Державного комітету статистики.

Ключові слова: сільський спосіб і стиль життя, сільська повсякденність, форми трудової поведінки селян, особисте селянське господарство, фермерство.

Peasants forms of labor behavior: survey results of the rural life way

N.YU. LINTSOVA

Institute of sociology of the National academy of sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
E-mail: nadya.lintsova@gmail.com

© Н.Ю. Лінцова, 2014

Abstract

The article deals with impact of reform of agriculture of Ukraine on rural lifestyle. In the sociological study of rural lifestyle described existing forms of labor behavior of peasants: farming, farm personal, employment, collecting, seasonal agricultural work.

In modern Ukrainian sociological discourse rural everyday life almost unexplored, not conducted comprehensive and specialized study of the village, there is no empirical evidence about the manner and style of living of peasants.

Therefore, in January - February 2014 conducted 15 focus group discussions revealed that the actual practice of peasants adapting to sociocultural and economic area. Employment issues peasants are quite complex and contradictory to explore, so we conducted a study combining official statistics estimated the peasants, and conversations with experts' evaluation inside «during the focus group discussions. Additional sources of empirical information about the actual sociological characteristics of life of villagers were: twenty-year monitoring of the Ukrainian Society of the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of Ukraine and sample survey data of the Ukraine State Statistics Committee.

Keywords: rural way of life and style, rural everyday life, work «on the ground» forms of labor behavior, private farm, farming.

Постановка проблеми. Припинення функціонування колгоспної системи докорінно змінило сільську повсякденність і надало нового практичного змісту сільському способу життя. Повсякденність, з точки зору засновника феноменологічної соціології А. Шюца, це та сфера людського досвіду, яка формується на основі практичного досвіду. Сільська повсякденність прямо пов'язана з працею і трудовою поведінкою, отже, визначає сприйняття світу навкруги.

Тривалий час у вітчизняній традиції головною ознакою села як територіально-поселенського утворення та ключовим критерієм, за яким проводили розділ села від поселення міського типу – був критерій переважної зайнятості мешканців роботою в аграрному комплексі та на виробництві сільськогосподарської продукції. У широкому значенні під сільськими мешканцями розуміється все населення, яке постійно проживає в сільській місцевості (також дачники, маятникові трудові мігранти, заробітчани, службовці, працівники соціальної сфери і органів державного управління, які живуть у селі, але не зайняті сільськогосподарською працею тощо), а от власне селяни – це ті сільські мешканці, хто зайняті сільськогосподарською працею і проживають у селі.

Мета дослідження – перевірити, чи залишається село власне аграрним за способом життя і зайнятістю населення, які форми трудової поведінки сьогодні визначають спосіб і стиль життя селян було вирішено із використанням феноменологічного підходу, методами якісних методів соціологічних досліджень. Метою публікації є виклад результатів емпіричного дослідження стосовно змісту і значення сільськогосподарських форм трудової поведінки селян.

Аналіз досліджень і публікацій. Увага вітчизняних соціологів до села як до об'єкта вивчення на різних етапах новітньої історії була різною. В 90-х роках село, як об'єкт соціологічних досліджень, практично не вивчалось, лише на початку 2000-х рр. відбулася деяка активізація соціологічних досліджень села за рахунок проблематики реформування земельних відносин. У працях В. Тарасенко, О. Гончарука, Ван

Атта Дональд Аллена отримали соціологічне осмислення формат і наслідки аграрної реформи [1-2]. В останнє десятиріччя окремі сторони сільського способу життя, сільськогосподарського виробництва і впливу економічних перетворень на життя селян розглянуті в публікаціях таких українських авторів, як А. Шатохін, С. Рижук, Л. Шепотько, І. Прокопа, В. Міга, Т. Решитько [3-4]. Соціокультурна та економічна реальність українського села віддзеркалена в дослідженнях ціннісних орієнтаціях і в повсякденних практиках сільських мешканців, зокрема у стилі споживання селян [5-6].

Виклад основного матеріалу. Сьогодні проблематика українського села залишається найбільш дослідженою зусиллями економістів [7]. Статистичні відомості по структурі і динаміці зайнятості сільського населення отримуються з двох форм обліку, які мають відображати реальний стан економічної активності сільського населення та безробіття на селі. Перша – це форма № 6 – сільрада: «Окремі показники розвитку сільських, селищних, міських рад у галузі сільського господарства» [8], друга – це форма статистичного обліку сільських поселень №1 – село, яка заповнюється на кожний сільський населений пункт раз на п'ять років. Під час бесід з головами і управліннями сільських рад у досліджуваних селах виявлено, що збір інформації по цих формах обліку є суто формальною процедурою, яка ускладнюється тим, що селяни всіляко уникають надавати відомості про трудових мігрантів у домогосподарстві, приховують неформальну зайнятість і джерела прибутків.

У дослідженні нам траплялися респонденти, які описували себе як свою родину як непрацевлаштовану, але під час бесід з'ясувалося, що джерел доходів у родинах таких респондентів декілька, зокрема: заробітчання, ведення особистого підсобного господарства (обсяги якого забезпечують не лише потреби домогосподарства, але дозволяють реалізовувати надлишки на продаж), виїзд на сезонні сільськогосподарські роботи, збиральництво, бджільництво тощо. Ще одним специфічним прибутком селян є й земельні паї, розмір виплат за якими зале-

жить від регіону і наявності успішних сільсько-господарських підприємств – орендарів у районі.

Зрозуміло, що інтенсивність залучення і масовість проявів конкретних форм трудової поведінки селян пов'язані в першу чергу з сільсько-господарською спеціалізацією села і району. Найбільша питома вага зайнятих у сільському господарстві характерна для Херсонської, Тернопільської, Кіровоградської, Волинської та Вінницької областей, а найнижча – в Донецькій, Дніпропетровській, Харківській та Луганській областях. Це ситуація також віддзеркалює і спеціалізацію економіки вказаних регіонів, і тенденції розподілів зайнятості населення у сільському господарстві України [3]. У нашому дослідженні ми побували в двох областях серед означених лідерів – у Полтавській (кейс з хутору Дубина) та Запорізькій (райцентр Мирне) областях.

Опис процедури дослідження. Всього в географії дослідження представлено п'ять регіонів України і різні типи сільських населених пунктів – від хутора до райцентру. За процедурою відбору в межах кожного регіону спочатку визначали типову за сільськогосподарською ознакою область, а в межах кожної області було відібрано кейс з одного типового села.

Відбір села здійснювався не тільки (і не стільки) на основі розміру сільського населеного пункту, скільки з опорою на його функціональне значення і специфіку зайнятості населення. Вивчалися інвестиційні паспорти районів, аналізувалися відкриті джерела стосовно структури зайнятості в районі, з'ясувалися також віддаленість від найближчого міста, наявність регулярного транспортного сполучення, наявність сільської ради, пошти, школи, фельдшерського пункту, уточнювали кількість продуктових та господарчих магазинів, наявність речового ринку тощо. Додатково в бесідах з головами сільських рад або від «провідників» з числа місцевих мешканців уточнювалась специфіка населеного пункту в порівнянні з сусідніми, фіксувалися враження про депресивність або ж прогресивність досліджуваного села, знаходились відомості про історію села і його унікальні особливості. Зрештою, на основі зібраної інформації робився висновок стосовно типовості села як кейса.

В результаті розроблено наступну географію дослідження, у межах якої опрацьовані кейси наступних сіл: в Центрі, Полтавська область, Новосанжарський район – село Дубина (хутір, 672 мешканців); на Сході, Запорізька область, Мелітопольський район – село Мирне (райцентр, 3111 мешканців); на Заході Івано-Франківська область, Тисменицький район – село Старий Лиसेць (пересічне село, 3795 мешканців); на Півдні, Миколаївська область, Вознесенський район – село Олександрівка (кущовий центр, 5134 мешканці); на Півночі, Житомирська область,

Барановський район – село Довбиш (середнє село, 4496 мешканців).

Цільовий відбір сільських мешканців для участі в дослідженні був спрямований на те, щоб отримати половину складу групи з представників тих домогосподарств, які зайняті в аграрному секторі і отримують основний прибуток від роботи на землі, а другу половину групи з тих домогосподарств, в яких основні доходи отримуються поза межами агросектору.

По першій квоті проходили домогосподарства селян, в яких робота в агровиробництві за наймом, фермерство або робота в особистому підсобному господарстві є основним джерелом доходів. По другій – сільська інтелігенція (вчителі, працівники культури та управлінці), мятникові трудові мігранти та заробітчани, приватні підприємці в сферах торгівлі і послуг тощо, тобто сільські мешканці загалом.

Набір учасників у селах Запорізької та Миколаївської областей здійснювали спеціалісти з рекрутингу, які декілька разів виїздили з обласних міст. В Івано-Франківській, Полтавській та Житомирській областях набір учасників проводили ті «провідники» на місцях, яких безпосередньо порадили голови сільських рад. Всього в кожному селі проведено по три фокус-групові дискусії, в кожній з яких взяли участь 8 селян. Перед початком дискусії дослідник проводила коротку бесіду з усіма запрошеними до участі і відібраними після заповнення анкет селянами, як правило таких було не менше 10-ти, а як максимум – 18 людей. Середня тривалість кожної фокус-групової дискусії склала дві години.

Сприйняття селянами практичного змісту і результатів трансформації сільського способу життя наведено в прямій мові і цитатах селян, які вперше використані в цій публікації.

Результати дослідження. За два десятиріччя реформ АПК України на селі склалися п'ять основних форм трудової поведінки, які прийшли на заміну традиційній масовій зайнятості в колгоспах – це ведення особистого селянського господарства (ОСГ), робота в корпоративному аграрному секторі за наймом, сезонні сільськогосподарські роботи, фермерство та збиральництво.

Результати спеціалізованого соціологічного дослідження ілюструють і розкривають зміст кожної форми.

Особисте селянське господарство (ОСГ) традиційно вважається базовим елементом сільського способу життя. Цей специфічний сегмент аграрної економіки базується на використанні ресурсів і трудового потенціалу сільських сімей. Законодавчо ця форма зайнятості визначається як господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання

сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [9].

Сьогодні ОСГ забезпечують країну необхідними продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною в розмірі майже 2/3 від загальних потреб. У секторі особистих селянських господарств в 2000 р. було зайнято 4,4 млн. осіб. У 2008 р. їх кількість скоротилася до вже 3,3 млн., або на 25,0%, а в 2010 р. – кількість працівників скоротилася до 3,1 млн. осіб, або на 29,5% [10]. Найбільшу кількість особистих селянських домогосподарств зафіксовано у Вінницькій (337,6 тис.од.), Львівській (306,7 тис.од.), Івано-Франківській (270,6 тис.од.) областях.

Практика ведення ОСГ є суцільною для селян старшого віку, знайомою з дитинства, адже і вони і їхні батьки працювали в колгоспі, а додаткові прибутки зазвичай отримували від продажу виробленого в ОСГ, зокрема від вигодовування тварин для здачі м'яса в колгоспи, від сезонних робіт тощо. «Кстати в колхозе какая основная система была: берешь в колхозе бычка, колхоз дает комбикорма, ты его выкармливаешь, а потом колхоз у тебя его покупает. И люди брали бычков на откорм и свиней брали на откорм. В колхозе платили же копейки, поэтому брали бычка, сдал – получил 500 рублей, зарплата за три месяца. Люди имели работу в колхозе, а колхоз за копейки выписывал им комбикорма». Чоловік, 46, будівельник, трудовий мігрант, ОСГ, Центр. Для багатьох сільських мешканців практика реалізації сільськогосподарської продукції, є звичною стратегією виживання з початку 90-х років, а з 2000 рр. зрозумілим засобом отримання доходу за умов спеціалізації на товарному виробництві. «Так за рахунок домашнього господарства завжди можна жити якщо дуже багато працювати. Давайте брати так, що не у всіх можуть бути ферми. Основна маса селян виживає за рахунок тримання корів, свиней». Чоловік, 55, фермер, Південь; «Саме село передбачає, якщо людина активна сама по собі, то вона буде тримати домашнє господарство і якщо в неї є можливість де тримати, то може тримати індиків, свиней. Тобто заробляти можна на чому завгодно, якщо хочеш більше заробляти, відповідно маєш збільшувати обсяги свого виробництва. А активність проявляєш, ти знаєш куди його можна продати. Тут треба не просто виробляти, продавати, а ще треба включати голову. В принципі, для села це і є найбільш реальний заробіток». Чоловік, 49, учитель, також ОСГ, Центр.

Під час дослідження виявлена значна вікова специфіка у веденні ОСГ і його сприйнятті. Так для селян молодшого та середнього віку ведення ОСГ існує як комбінація з іншими формами зайнятості як членів родини і в першу чергу

орієнтовано на забезпечення власних потреб. Навіть ті селяни, члени домогосподарств яких отримують значно більші прибутки від інших форм діяльності, як правило повністю забезпечують себе власно вирощеними овочами на зиму. Установки «соромно не обробляти свій город» та «обов'язково все має бути своє, вирощене власноруч» – це специфічне сільське уявлення про добродійну поведінку хоча частіше висловлюється селянами старшого віку, проте характерно для сільського населення всіх регіонів і груп дослідження. «Нема таких щоб земля зовсім покинута стояла, якщо і лишили то там, за селом. Ну щоб не бачили. Але ж у селі городи всі обробляють. Бо наші, які люди - Один пішов щось робити – зразу треба і всі почали. Як? Сусід посадив, а я не посадила? Стидно. І давай...» Жінка, 46 років, ОСГ, Захід. Серед учасників груп молодшого віку практично не було тих, хто тримає птицю або свиней, це вимагає великих часових затрат і обмежує пересування; ця практика зазвичай характерна для представників тих домогосподарств, де є люди старшого віку. «У молодих значить вже нема такої потреби. Якщо раніше дивувало, то тепер не дивує чому це вони не працюють на землі. Ну це так. Основна причина – бо немає часу. Молодші не приймають вже і якимось до землі батьки вже не прихилиють дітей, жаліють. Треба багато сили обробляти город. А нащо, якщо дитина може інакше заробити, а старші на городі ще вирощують вдосталь?» Жінка, 44, родина заробітчан, ОСГ, Центр. За цією ж причиною тримають власну корову переважно учасники старшого віку, адже корова вимагає цілодобового догляду і значних зусиль по заготівлі кормів. «Корову я тоді держав, якимось сили були ще. Молоко, сири, ще свині були. А так старий вже, а діти не хочуть». Чоловік, пенсіонер, ОСГ, Захід. В усіх селах зазначають, що значно зменшилась череда і корів в ОСГ дедалі меншає. Більш прибутковою стратегією називають продаж молока всередині села, коли «сусіди розбирають», аніж продаж молока по закупівельних цінах. «До мене приходять додому, у мене є корова, я ж не можу всього молока випити, отже, купують у мене. Це самі звичайні грошові відносини. Ви прийшли і знаєте, що там така корова як слід, там буде жирне хороше молоко, його ніхто нічим бадяжити не буде. І от ми прийшли, положили свої 4 чи 5 гривень, забрали банку молока і пішли. Так само з яйцями, сметаною, сиром». Чоловік, пенсіонер, ОСГ, Центр.

Учасники груп зізнаються, що самостійний продаж виробленого в особистих селянських господарствах стає дедалі рідшим явищем, яке пов'язане з ризиками, часовими та транспортними витратами, необхідністю «домовлятися» про місце торгівлі. Сьогодні реалізація сільськогосподарської продукції, виробленої в сільських господарствах, здійснюється частіше через торгових агентів (продаж закупівельним організа-

ціям, переробним підприємствам та суб'єктам підприємницької діяльності, які займаються скуповуванням та реалізацією продукції, в тому числі без належного документального посвідчення таких операцій), аніж через самостійний продаж на ринках: «Худобу зараз не вигідно тримати як раніше. В 2002-2007 роки ми тримали бичків. Були такі, що і по сім свиней мали на продаж. От ми продали бичків 7 центнерів, ще дотація була по гривні десять, ми продали і купили спальню. А зараз без дотацій ми продали того бичка, от що ми годні купити? 120 кілограм, рахуй чистої ваги 85. От він нам дає по 13 гривень, а продає по 28 гривень на базарі. А якщо ми б зарізали бичка та вивезли на базар, то ми його не продамо, бо нам не дозволять. Нам вигідніше здати його по 13 гривень, а годувати за що? Зараз тримають лиш для себе». Жінка, 39 років, ОСГ і заробітчанство, Захід.

Можна зробити висновок про динаміку ставлення селян до ведення ОСГ. Цей традиційно сільський елемент сільського способу життя забезпечив виживання селян на початку реформ, в 90-х роках, коли селяни вдавалися до «неформальних мереж підтримки», навичок і практик, які залишилися з колгоспних часів: зокрема активно практикувався бартер кормів на вироблену сировину, домовленості стосовно позичання техніки тощо. Наступне десятиліття стало часом розширення обсягів ОСГ і подальшої товарної спеціалізації, коли сектор ОСГ перейшов на грошові відносини і зміцнився, поглинувши основні трудові ресурси сільського населення середнього віку з досвідом роботи в колгоспах. В 2001-2008 рр. ОСГ були привабливою і найбільш доступною формою зайнятості в сільському господарстві для більшості селян, багато спеціалізованих ОСГ ставали фермерськими господарствами.

Наразі відбувається формалізація відносин ОСГ і держави, зокрема селяни відзначають, що доступ до дотаційних програм для виробників худоби вимагає проходження дедалі більш складних процедур ветеринарного контролю, що під силу спеціалізованим ОСГ і фермерам, а не особам старшого віку, які переважно і займаються веденням особистого селянського господарства.

В 2013 році особисті селянські господарства населення збільшили величину валового виробництва на 7 млрд. порівняно із 2012 р., проте вперше за роки реформ зменшили свою частку у структурі виробників на 3% у рослинництві та на 2% у тваринництві. В 2014 році практики ОСГ відіграють значно меншу роль, ставши переважно джерелом продуктів для власних потреб домогосподарства і додатковим джерелом прибутку для старшого покоління, часто проте не засобом виживання значної частки селян. Особисті селянські господарства все менше трансформуються в фермерські господарства, як показали результати спеціалізованих дослід-

жень, темпи такої трансформації останніми роками поступово знижуються [7].

Разом з тим, комерційний (корпоративний) сектор аграрної економіки динамічно розвивається з початку 2000-х років і не знижує темпів зростання. За офіційними статистиками, обсяг валового виробництва аграрної галузі в 2013 році склав 253,7 млрд. грн., що на 20 млрд. грн. перевищує показник рекордного 2011 р., коли с/г продукції було вироблено на 233,7 млрд. грн. (у цінах 2010 р.) [11].

Після розпаду колгоспної системи така форма трудової поведінки, як робота за наймом в аграрному секторі, на новостворених або реформованих сільськогосподарських підприємствах кооперативного та корпоративного типу, – приватних підприємствах (ПП), сільськогосподарських товариствах з обмеженою відповідальністю (СТОВ) тощо, не стала масовою альтернативою для працевлаштування селян, майже повністю зникнувши за роки реформ, а разом з нею – зникли звичні практики колгоспного життя.

Наразі в аграрному секторі знаходять роботу все менша кількість сільських мешканців і кожного року кількість працівників продовжує знижуватися. У сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах чисельність найманих робітників з 2000 по 2010 рр. скоротилася на 71,4% (з 2,8 млн. осіб до 0,8 млн. осіб).

Сучасні технології ведення сільського господарства, які використовують крупні аграрні виробники, забезпечують високу продуктивність праці, тому в обробці земель задіяно в десятки разів менша кількість спеціалістів, а от вимоги до них – вищі. Цінність найманої праці в аграрній сфері для селянина є надзвичайно високою, адже саме тут робітник забезпечений офіційною заробітною платнею, соціальним пакетом і гарантованим доходом. Розказуючи про заробітну плату тракториста в сільськогосподарських підприємствах, учасники фокус-групових дискусій у Центрі називали цифру в 50 тис. грн. за сільськогосподарський сезон (4 місяці), а на Півдні – це близько 12 тисяч гривень за кожен сільськогосподарський місяць. Тобто це достатньо висока заробітна плата, яка проте вимагає від працівника неабияких вмій та навичок. «За сезон може заробити 50 тисяч. Якщо він буде працювати, будуть і премії і все. Але не всі то можуть. Трактор раніше був МТЗ простенький, можна було в школі вивчитися, на трактор сісти і поторохтіли. А от зараз техніка на комп'ютері на всьому треба міркувати. Дуже багато хто не може робити вже на самих тракторах як раніше було. Але якщо спеціаліст є, то за нього б'ються самі директори приватних фірм». Чоловік, 52, тракторист, Центр.

Зазначимо проте, що зразки і норми трудової поведінки тих селян, чий вік становить від 40 років, безпосередньо пов'язаний з досвідом

роботи в колгоспах – державному секторі сільськогосподарства, тому для селян старшого віку відчутною є ностальгія за державним сектором аграрної економіки, який за підсумками 2013 року використовував лише 2,5% з 22,4 млн.га угідь сільськогосподарських угідь України. Переважна більшість угідь наразі зосереджена в комерційному секторі і близько чверті (20,4%) – у фермерських господарствах[11]¹.

Організація фермерського господарства як форма трудової поведінки. Ця практика відносно нова для сучасного селянства і не вносить суттєвий вклад в структуру зайнятості сільського населення. За даними Державної служби статистики в Україні станом на 1 липня 2013 р. зареєстровано 40 тис. 856 фермерських господарств, які мають у користуванні 4 млн 451,7 тис. гектарів землі, в тому числі ріллі - 4 млн. 321,5 тис. га. В середньому на одне господарство припадає 109,0 га сільськогосподарських угідь [11]. Найбільше зареєстрованих фермерських господарств у Одеській та Миколаївській областях, а найменше - в Івано-Франківській та Рівненській областях.

На фокус-групах в кожному регіоні дослідження було представлено принаймні по одному фермеру або члену фермерської родини. На Заході і в Центрі знайшлися і такі учасники, які обробляють великі земельні ділянки, проте офіційно не є фермерами. «Якщо людина обробляє до двох гектарів землі, це називається ведення особистого підсобного господарства. Якщо вже більше двох гектарів - це вже фермерське господарство. Якщо ти береш в оренду, ти вже автоматично маєш відкрити фермерське господарство, ти маєш платити відповідний податок. А до двох гектарів, будь ласка. Якщо читати буквальний закон, там написано, що кожному селянину для ведення особистого підсобного господарства можна мати до двох гектарів землі. То якщо у мене дружина, двоє дітей, то у нас разом може бути вісім гектарів землі, а в дружини також ще родичі є». Чоловік, 39, товарне ОСГ, Центр.

Сьогодні фермерство найбільш інноваційна форма діяльності на селі, яка вимагає від власника ефективно використовувати внутрішні ресурси і нести повну відповідальність за господарські, виробничі і фінансові результати діяльності. Для фермерів характерна особлива сезонність в отриманні доходів і витрат, тобто крупні грошові надходження восени після реалізації виробленого і витрати на закупку насіння, добрив навесні і під час збирання врожаю. Фермери і їх родини працюють значно більше часу, ніж представники інших верств сільського населення, тому певним чином віддалені від світу сільської повсякденності. Відгуки про працьовитість і трудову активність старшого покоління селян звучали на кожній бесіді, а от відгуки про одночасну економічну самостійність і відповідальність в організації життя – лише в контексті відгуків про фермерів та трудових мігрантів.

Як правило, фермери належать до забезпеченої категорії сільських мешканців, володіють технікою, орендують земельні ділянки, багато хто з них створюють робочі місця для односельців, зазвичай для виконання сезонних робіт.

По результатах бесід з фермерами під час дискусій та з головами сільських рад під час інтерв'ю можна й висновок зробити про особливий стиль фермерської поведінки, споживчий зокрема. Більші статки, підприємливість, наявність особистого транспорту, сезонність доходів і витрат виступають основою для формування особливого фермерського стилю життя.

Сезонні сільськогосподарські роботи мають значну географічну специфіку; різняться за значимістю, привабливістю і поширеністю в конкретній сільській місцевості, проте всюди здійснюють значний вплив на доходи селян. Зокрема, в Хмельницькій області заробітки від збору та реалізації фруктів (яблук і груш) визначають сферу докладання зусиль значної частини населення. В Мелітопольському районі учасники зазначили значний вплив збору черешні на доходи сільських мешканців «Обычные люди больше за счет черешни живут. У нас ее столько, горы просто лежат. Обычный человек будет ее по месту продавать, а те, кто проезжает фурами – те вывозят. и в Москву, и дальше... Самые плотные сорта везут на север». Чоловік, непрацюючий, Схід.

Під час груп на Заході і Півночі часто говорили, що виїжджають на короткострокові сезонні сільськогосподарські роботи за кордон: «на огірки і ягоди в Польщу», «на клубнику в Фінляндію»: «хоч на ягоди чи на малину, на короткий термін, але треба їздити майже всім, хто хоче чогось... то хоч в Польщу хоч на короткий термін і часто сезонно, на місяць-два. Людина бере собі відпустку на постійній роботі і від'їжджає, тут недалеко», Жінка, 35 років, родина заробітчанин і ОСГ, Захід. Серед учасників з інших регіонів досвід сезонних сільськогосподарських робіт не зафіксовано, відгуки про те, що на сільгосп роботи виїжджають односельці, – одиничні. Селяни в Центрі зазначали, що ті, хто працюють «на землі», ведуть ОСГ або працюють у крупних агрохолдингах, не мають потреби виїздити на сільськогосподарські роботи в інші регіони або країни, тому що мають роботу в сезон на місці.

Ще один вид сільськогосподарської трудової активності селян це збиральництво (збір лісових ягід, грибів, лікарських рослин) з метою продажу. Реалізацією займаються як торгові агенти-закупівельники, так і селяни, які реалізують товар у містах і на трасах. У гарний урожайний сезон доходи від цієї трудової діяльності дозволяють селянам накопити грошей, щоб протриматися весь рік. На Заході і Півдні цю діяльність респонденти називали дуже важливим джерелом доходів. «В нас всі, хто можуть, збирають гриби, ягоди. Оце всі їдуть сім'ями і на 200-300 гривень на день – легенько назбира-

ти.. Ну відро це є 100 з лишнім гривень. Звісно, є хто за ці ягоди та гриби сім'ями рік живуть. А оці ягоди навіть завод нам раніше зупиняли. Бо люди самі писали ці заяви, за свій рахунок. Звичайно більшість здають, бо одиниці може мають можливість відвести на Київ та на Житомир. Це дуже рідко, щоб самі везли». Жінка, 53, непрацююча, збиральництво і сезонні сільськогосподарські роботи, Північ.

Висновки. Розглянувши роль і значення сільськогосподарської зайнятості і форм трудової поведінки, які пов'язані з роботою «на землі», робимо висновок, що традиційне уявлення про село не відповідає реальним практикам зайнятості населення - сільське господарство пе-

рестає бути провідною сферою зайнятості сільського населення, а село перестає бути аграрним за значенням і змістом трудових практик.

Перспективу подальших досліджень способу життя сільського населення пов'язуємо з вивченням форм трудової поведінки сільських мешканців поза аграрного сектору (маятникова трудова міграція до інших населених пунктів в Україні і за кордон, підприємництво, робота в соціальній сфері та органах державного управління на селі), в дослідженні комбінацій форм трудової поведінки сільських домогосподарств. Українське село вимагає ґрунтовних соціологічних досліджень і концептуалізації ключових понять.

ПРИМІТКИ:

¹ Зазначимо, що земельні ділянки для ведення ОСГ і забудови не входять до складу сільськогосподарських угідь

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика) [Текст] / В. Тарасенко, О. Москві, Н. Сараєва та ін.; за ред. В. Тарасенка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 214 с.
2. Ален Ван Атта Д. Українське село на зламі століть. Соціологічний та антропологічний зріз [Текст] / Доналд Ален Ван Атта, Олександр Гончарук, Луїз Перотта. – К.: Скарби, 2001. – 164 с.
3. Міга В.К. Асиметричність положення суб'єктів ринку праці [Електронний ресурс] / В.К. Міга. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/23296/1/47-327-331.pdf> – Назва з екрана.
4. Решитько Т.В. Проблеми розширення сфери зайнятості сільського населення [Електронний ресурс] / Т.В. Решитько. – Режим доступу: www.kntu.kr.ua/doc/zb_19_okon/stat_19/24?pdf – Назва з екрана.
5. Лінцова Н.Ю. Специфіка споживання в умовах сільського способу життя [Текст] / Н.Ю. Лінцова // Грані: Наук.-теор. і громадсько-політ. альманах. – 2012. – № 12. – С. 83-87.
6. Лінцова Н.Ю. Ціннісні орієнтації українських селян в умовах соціокультурних трансформацій [Текст] / Н.Ю. Лінцова // Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – 2014. – № 6 (17). – С. 34-40.
7. Музиченко А.С. Особисті селянські господарства в системі суб'єктів аграрного ринку [Текст] / А.С. Музиченко, Л.В. Булавка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/5.1/179.pdf> – Назва з екрана.
8. Наказ Державного комітету статистики України: інструкція щодо заповнення форми державного статистичного спостереження N 6 - сільрада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0740-05> – Назва з екрана.
9. Закон України «Про особисте селянське господарство» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/742-15> – Назва з екрана.
10. Влада «доїть» АПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tyzhden.ua/Economics/29717 – Назва з екрана.
11. Розрахунки Державної служби статистики України за 2013 рік Сільське господарство України у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редакції 08.07.2014

REFERENCES:

1. Ahrarna reforma v Ukraini (Sotsiologichna diahnostyka) (Agrarian Reform in Ukraine (sociological diagnosis)). K.: *In-t sotsiologii NAN Ukrainy*, 1998. 214 p.
2. Alen Van Atta D. Ukrainke selo na zlami stolit. Sotsiologichnyi ta antropologichnyi zriz (Ukrainian village at the turn of the century. Sociological and anthropological cut). K.: *Skarby*, 2001. – 164 s.
3. Miha V.K. Asymetrychnist polozhennia subiektiv rynku pratsi (Asymmetry economic situation of the labor market). Mode of access: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/23296/1/47-327-331.pdf> – Nazva z ekranu.
4. Reshytko T.V. Problemy rozshyrennia sfery zainiatosti silskoho naseleння (Problems expansion of rural employment). Mode of access: www.kntu.kr.ua/doc/zb_19_okon/stat_19/24?pdf
5. Lintsova N.Yu. Spetsyfyka spozhyvannia v umovakh silskoho sposobu zhyttia (Specificity of consumption in terms of the rural lifestyle). *Hrani: Nauk.-teor. i hromadsko-polit. almanakh*. 2012. № 12. P. 83-87.
6. Lintsova N.Yu. Tsinnisni oriientatsii ukrainskykh selian v umovakh sotsiokulturnykh transformatsii (Values Ukrainian peasants in terms of social and cultural transformations). *Sotsialni vymiry suspilstva*. 2014. № 6 (17). P. 34-40.
7. Muzychenko A.S. Osobysti selianski hospodarstva v systemi subiektiv ahrarnoho rynku (Individual farms are

already subjects of the agricultural market). Mode of access: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/npp-daa/5.1/179.pdf>

8. Nakaz Derzhavnoho komitetu statystyky Ukrainy: instruktsiia shchodo zapovnennia formy derzhavnoho statystychnoho sposterezhennia № 6 - silrada (State Committee of Statistics of Ukraine: Instructions for completing the forms of state statistical observations N 6 - Village Council). Mode of access: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0740-05>

9. Zakon Ukrainy «Pro osobyste selianske hospodarstvo» (Law of Ukraine «On a personal farm»). Mode of access: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/742-15>

10. Vlada «doit» APK (Authorities «milks» AIC). Mode of access: www.tyzhden.ua/Economics/29717

11. Rozrakhunky Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy za 2013 rik Silske hospodarstvo Ukrainy u 2013 rotsi (Calculations of the State Statistics Service of Ukraine 2013 Ukraine's agriculture in 2013). Mode of access: <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Nazva z ekranu.

Лінцова Надія Юріївна – аспірант

Інститут соціології Національної академії наук України

Адреса: 01021, Київ, вул. Шовковична, 12

E-mail: nadya.lintsova@gmail.com

Lintsova Nadiya Yuriyivna – postgraduate

Institute of sociology of the National academy of sciences of Ukraine

Address: 12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021

E-mail: nadya.lintsova@gmail.com